

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ԶԶԵՐԲԵԶԱՅ ԵՒ ԶԶԵՐԲԵԶԱՀԱՅՈՅ

(Նարայարութիւն, Տես Ե տարի էջ 140.)

Մնացորդ Բրիստոնէութեան իջեբեզահայս եւ յայլ ժողովուրդս բնակեալս յայնկոյս գետոյն Կուպանայ, եւ հին եւ նոր արարողութիւնք եւ սովորութիւնք նոցա :

Գ.

Վասն Ածրխոյ կոչեցեալ ժողովրդոց.

Ի վերայ լերանց Ածրխոյ կոչեցեալ տեղոյն կառուցեալ կան երկու եկեղեցիք քարաշէնք, յորոց մեծագոյն է առ ամբողջան Ռուսաց որ կոչի *Փիստուկս*, յորում են բազմաթիւ գրեանք. եւ միւսն հեռի է աստի :

Բնակիչք սահմանացս Ածրխոյ երբեմն հպատակէին իշխանի ուսման *Գեղեղբի* կոչեցելոյ : Սոքա այլով լեզուաւ խօսին, եւ ուտեն միս խոզի եւ պահս պահեն :

Ըստ պատմելոյ նոցա, յառաջ քան զամս վաթսուն ունէին սոքա զքահանայ. այլ ի պակասել կարգաւորաց հետ զհետէ մօլորեալ են եւ ընկըմեալ ի կռապաշտութիւն : Իսկ այժմ բազումք ի սոցանէ ընկալեալ են զդաւանութիւն Ռուսաց, եւ բնակին առ եզերքք Սեաւ ծովու մերձ յամբողջն. գտանին եւ յԱնափայի ամբողջն ի սոցանէ անձինք 30 : Հետաքրքրութեամբ հարցի ես ցնոսա եւ զննեցի, այլ նոքա պատասխանէին ինձ անծանօթ լեզուաւ : Ազանելիք կանանց նոցա եւ կապիչք գլխոց՝ նման են ազանեւեաց գիւղացի կանանց Վրաստանի. իսկ արանց ազանելիք նրման են շերքեզաց :

Դ.

Վեճի ծագեալք իմեջ շերքեզաց ի ժամանակս ընդունելոյ նոցա զդաւանութիւն Մանմէսի :

Պատմի թէ յիսուն ամօք յառաջ ճափշըխեցի շերքեզք տեսանելով զՆրիմեցիս, զԱնափայեցիս եւ զնորայս մահմետականս, եւ լսելով թէ Կապարթայեցիք եւս տաճկացեալ են, ինքեանք եւս յօժարին մտանել ի կրօն Մահմետի. վասն որոյ եւ մզկիթս շինեն եւ երկրպագութիւնս առնեն ի հաբաւ : Բայց Նաթուխայեցիք ոչ հետեւեցան նոցա,

այլ երկրպագէին խաչին՝ յարեւելս հայելով : Ընդ այս սրտմտեալ ճափշըխեցի մահմետականք գնացին իմէջ Նոթխաջից, եւ իտեղիս տեղիս խորտակեցին զխաչս նոցա եւ այրեցին ի հուր. Նաթուխայեցիք եւս ժողովեալ բազմութեամբ դիմեցին ի վերայ ճափշըխեցոց, եւ քանդեցին զմզկիթս նոցա : Եւ այսպէս բացաւ վէճ եւ խռովութիւն մեծ իմէջ երկուց ժողովրդոցն այնոցիկ. քանզի Նաթուխայեցիք ասէին թէ դուք մեր եղբարք էիք հաւատակիցք, ընդէ՞ր Թողիք զին կրօնն եւ ընկալայք զնոր դաւանութիւնդ. մեր ընդ այդ չեմք հաճ եւ հաւան. այլ արիք կալարուք իրկին զառաջին ձեր հաւատս : Այս վէճ տեւեաց զամս քսան. քանիցս անգամ ժողովեալ գնացին յԱնափայի ամբողջն առ փաշայն՝ իրաւունքս խնդրել ինմանէ, եւ փաշայն յորդորէր ըզՆաթուխայեցիս մտանել ի մահմետականութիւն : Այլ Նաթուխայեցիք պինդ կացեալ ի հաւատս իւրեանց՝ խնդրէին իրաւունս առնել նոցա, զի խորտակեցին եւ այրեցին զիւրեանց խաչս. իսկ ճափշըխեցիք յառաջ բերէին զայրելն մզկիթի իւրեանց ի Նաթուխայեցոց :

Յետ երկար վիճից եւ գանգատանաց ճշմարտի կողմն Նաթուխայեցոց այնու՝ զի ասէին, խաչապաշտից օրէնք յառաջ եղեալ են քան ըզՄահմետին, եւ մեր խաչապաշտք եմք. վասն է՞ր դուք Թողին զխաչապաշտութիւնն, եւ զիա՞րդ համարձակեցան զխաչս հանել ի տեղեաց իւրեանց, խորտակել եւ այրել : Այսպէս պինդ կացեալ խնդրէին զվրէժ յանդգնութեան նոցա :

Տեսեալ փաշային՝ թէ չկարէ դատաստան առնել իմէջ երկուց ժողովրդոցն, լաւ վարկաւ խաղաղութիւն առնել իմիջի նոցա, ասելով թէ դուք մի ազգ էք եւ մի եղբարք, Թողէ՛ք միմեանց ըզվնան. եւ այնպէս հաշտեցոյց զնոսա : Այս վերոյիշեալ մզկիթ այրեցաւ յառաջ քան զ10 ամ, եւ կառուցեալ կայր ի տեղոյ ճափշըխի, որ այժմ

Ապին կոչի, ուր եւ կանգնեալ է ամրոցն Ռուսաց, եւ գոյ ինմա եկեղեցի մի, որոյ պաշտօնեայ է առաքինի վարդապետ ոմն Ռուսաց՝ Պայեսիոս անուն, երիտասարդ հասակաւ, եւ պսակեալ իկայսերէ ոսկեխաչիւ: Ձայս ամրոց պահպանեն ղազախք Ձեռնոմօռի:

Ե.

Ժամանակ ընդունելոյ Շափշիւեցոց եւ այլոց լեռնակաւսաց զիրօն Մահմեթի.

Յառաջ քան զամս երեսուն յԱնափա ամրոցին նստէր Հասան փաշա: Սա ելեալ շրջի իմէջ Ձերքեզաց՝ նաթուխայեցոց, Շափշիւեցոց, եւ Ապազայից, յորդորէ զնոսա դառնալ իկրօն Մահմեթի, ոմանց ընծայս պարգեւէ, եւ զոմանս բանիւ ստիպէ թողուլ զիւրեանց կրօնս. եւ այսպէս հաստատեալ զնոսա երգամբ իհաւատն Մահմեթի թողու առ նոսա զբազմութիւն կարգացողաց եւ վարդապետաց իւրոց, զի ուսուցեն զկրօն եւ զգիրս իւր, եւ ինքն դարձ առնէ իտեղի իւր. եւ ահա յայնմ ժամանակի *մուծաւ* իՁերքեզս մահմետականութիւն, եւ հետ զհետէ հաստատեցաւ:

2.

Պրիւսլապիս կոչեցեալ ժողովուրդ.

Իվերայ լեռանցն որ իկողմն էլսլուզի՝ բնակին ժողովուրդք կոչեցեալք Պրիւսլապիսք, եւ ժողովուրդք մի եւս անուանեալ Խուշխուժանցիք, յանուն տեղոյ բնակութեան իւրեանց: Սոքա ի Ձերքեզաց կոչին լեռնաբնակք, եւ սոցին երեւելի մարդաշատ գիւղաքաղաքն կոչի Հագուար, որ կառուցեալ է իմէջ խորագոյն ձորոյ միոյ, եւ յամենայն կողմանէ պատեալ է բլրովք իբրեւ զամրոց մի պարսպափակ: Բմպեն զջուր աղբերաց, եւ միայն զմի գետակ ունին Ֆէց կոչեցեալ: Այսոցիկ երկուց ազգացս լեզուք ոչ մեծ ինչ տարբերութիւն ունին իլեզուէ Ձերքեզաց. եւ Ձերքեզաց սակաւ ինչ դժուարափաս է բարբառ սոցա, բայց բազում երթեւեկութիւնս եւ տուրեւառութիւնս առնելով ընդ նոսա, ոմանք կատարելապէս իմանան զլեզուս նոցա: Բնաւորութիւն սոցա, վարք

եւ սովորութիւնք զգեստուց եւ կերեաց ամենայնիւ նման են Ձերքեզաց, նմանապէս եւ կենցաղավարութեամբ եւ հիւրընկալութեամբ չեն տարբեր ինոցանէ: Չունին սոքա օրինաւոր գիւղօրայս մարդաշատս, այլ բնակին ցիր եւ ցան հեռի յիրերաց՝ մերձ իգիւղաքաղաքն Հագուար, եւ այլք եւս սփռեալ են իլեռնավայրս եւ յանտառս ըստ օրինակի Ապազեղցոց: Ձեռի ժողովրդոցս ասեն ոչ աւելի քան զ2000 գերդաստանս:

Բաց իսոցունց բնակի իծայր լերին մերձ առ գետակն Ֆէց եւ ժողովուրդք մի կոչեցեալ *Ձեհրայ*, եւ որպէս հաւանական թուի՝ իսոցանէ ելեալ եւ ցրուեալ են Ձերքեզք եւ Ձեչենք:

Իբարձրաւանդակի այսր լերին կանգնեալ է ամրոցն Աիւմէթ, յորում բնակին զօրքն Ռուսաց, եւ յայսմ լեռնէ բղխին ակունք Լապայ գետոյն: Աստանօր է հանքն գայլախազից (*չագմազ քաշը*): Իբարձունս այսր լերին մեղուք անթիւք ժողովեալք յօրինեն զմեղր, այլ աւաղ զի անմերձենալի է. բայց զօրապետն Ջաս՝ հնարագիտութեամբ գնացեալ անդր զօրօք իւրովք, եւ զտեղին տեսեալ է եւ հանեալ զմեղր, եւ բաժանեալ իզօրս իւր. Թէպէտ եւ ասեն Թէ անհնար է ելանել անդր, քանզի առ ոտամբ լերինս հոսի գետն Լապայ, իսկ բարձրաւանդակ լերինն է ժայռ ողորկ եւ ուղղաբերձ:

Ե.

Ուսլիս ժողովուրդ.

Բնակին իլերինս եւ յետ կուսէ լեռանց մինչեւ ցՍեաւ ծովն եւ ժողովուրդք կոչեցեալք Ուսլիս: Սոքա եւս ունին *կոցկն*, եւ երեւելի են իմէջ Ձերքեզաց ուժեղութեամբ եւ քաջութեամբ: Ունին պարտեզս պտղատու ծառոց եւ որթս խաղողոյ, յորոց եւ ձմէն եւ պատրաստեն զգինի համեղ: Չունին ընդարձակ դաշտօրայս հերկելոյ արօրիւ, այլ բաժօք եւ փայտատիւք բրեն եւ ցանեն: Լեզու սոցա տարբեր է իլեզուէ Ձերքեզաց: Սովորութիւնք սոցա իկերիս, իզգեստս, իհիւրընկալութեան, եւս եւ բնաւորութիւնք նման են Ապազեղցոց, եւ մի ազգ համարին ընդ նոսա:

Ը.

Ձերեզգ բնակեալք յայնկոյս Կուսպն զեռոյ .

Իմիջոցի երկրին ուր ձգի յննափայլի ամբողջն մինչեւ ցլեառն էլալուզի, գտանին ժողովուրդք զանազանեալք յիրերաց անուամբք եւ գաւառօք, եւ իւրաքանչիւր ինոցունց ունի զհող զանտառս եւ զջուր: Ձերքեզք ընտրուածին առնեն իմէջ տոհմից. ունին իշխանաւորս՝ զորս կոչեն *մրգա*, եւ ազնուականս՝ զորս կոչեն *հօգհեմ*: Իսկ Ապագա Ձերքեզք ոչ ունին մրգայս, այլ միայն էօզտէնս: Իմէջ նոթխաջեցւոցն երեւելիքն են սորա. Շուփակոյ եւ *Ղրգեք*, *Ղուիծուք*: Իմէջ Շափշըխեցւոցն երեւելիքն են այսոքիկ, *Ապար*, *Շերեքոյիս*, *Նիւմեր* եւ *Չուխու*. Իմէջ Ապագեցւոցն, *Նեզուդ եւ զիկի*, *Պեխուշ*, *Անցուիս*, *Ինեւմիս*, *Դաւուր* եւ *Ջանֆար*:

Երեքին ժողովուրդքս այսոքիկ անհաշտք են ընդ Ռուսս, եւ են ինքնագլուխ. ոչ ունին իշխանաւորս, այլ միայն ազնուականս. եւ այն գերդաստան ուր զօրաւոր է եւ բազմամիւ՝ նա ազնիւ է: Ազնուականք սոցա գրաւեալ ունին ընդ իշխանութեամբ իւրեանց զստրուկս, զաւուլս, զհողս եւ զջուրս:

Ոմանք ի ժողովուրդոց ուր ունին մրգայս կամ իշխանս՝ հաշտ են ընդ Ռուսս, եւ ոմանք անհաշտ. հաշտ համարին *Պմիդուխեցիք*, որոց երեւելի մրգայք են սոքին. *Փշրմաք*, *Անցուիսք*, *Ղոււնչովք*, եւ *Ինդար*, որք են աստիճանաւորք Ռուսաց եւ առնուռն զուգիկ: Բնակին ի քեքենայս ի վերայ Փշրի գետակին: Քեքենայեցիք եւս ունին մրգայս, յորոց անուանիքն են *Ջեյջուդ* եւ *Ախրաօգ*. ունին եւ այսոքիկ էօզտէնս անուանիս. *Դսկիի* եւ *Պարուի*: Պաթըր գերի մրգայ մի երեւելի յոյժ գնացեալ է ի տեսութիւն Կատարինէ կայսրըհեւոյն՝ ունելով միջնորդ զՅովհաննէս Աղայն Լազարեան, եւ ապա զօրօք Ռուսաց անցեալ յայնկոյս Կուսպն գետոյ՝ բազում մրգայս եւ էօզտէնս հպատակս արարեալ է տէրութեան Ռուսաց. որ եւ յետ բազում քաջութեանց սպանաւ ի ժամանակս պատերազմի: Ի պատիւ սորա կայսրըհին յետ մահուան սորա յղէ ժառանգաւոր ազգականացն պարգեւս, եւ ցայժմ եւս գոն յազ-

գականաց սորին անձինք պատուաւորք եւ աստիճանաւորք:

Բաց յայսմանէ են եւ Խրիմ երէյ եւ Թարխան, եւ իմէջ էօզտենից նոցա արժանայիշատակք են սորա. Շումն *օղլիք*, *Պժրմաղլ* եւ *Փղրմորուիս*: են եւ այլ ժողովուրդք կոչեցեալք *Գեմրգոյեցիք*, որք զօրաւորք էին յառաջ, այլ իսպանանիլ գլխաւոր մրգայից սոցա *Ճանկուշարի*, *Հարժուղլի Պօթրուխեանիս*, հնարիւք Ջաս զօրապետին այս ժողովուրդք ցրուեալք ընդ լեւինս տկարացան. յորոց ոմանք այժմ են հաշտք եւ ոմանք անհաշտ:

Հարուխայ ազգին գլխաւոր մրգայ է *Պարուի Բերֆանեան*, եւ է աստիճանաւոր. Մողոշ ազգին *Պաղարսուղոյն*, եւ Պեսլենէյ ազգին՝ *Ղանսուղն*:

Թ.

Սովորութիւնք Ձերեզգայ ինիւրընկաւորեան եւ ի հացկերոյքս:

Գովելի սովորութիւն է իմէջ Ձերքեզգայ պատուել յոյժ զհիւրս, զորս կոչեն *ղօնաղ*. զի ով ուր եւ երթայցէ առ նոսա իջեւանել, իսկոյն ընդառաջ ելանէ տէր տանն, եւ հրաւիրեալ բազմեցուցանէ զնա ի պատուաւոր տեղոջ տանն, վառէ զկրակ, եւ որքան շատ արկցէ զփայտ՝ այնքան առաւել պատուոյ եւ սիրոյ նշան է: Եթէ հիւրն ունի ընդ իւր պարկս, ձի եւ այլ ինչ այնպիսիս, տայ զայնս զգուշութեամբ եւ անվնաս պահպանել մինչեւ ցօր զնալոյ նորա: Տէր տանն ինքն այնպէս յոտին կացեալ սպաս հարկանէ նմա. կոչէ զդրացիս ի տես նորա, որք եկեալ ողջունեալ եւ հարցանեն զպատճառ գալստեան նորա: Հիւրն եթէ զպակասութիւն ինչ ունի, յայտնէ տանուտեանն, եւ նա պարտի անխափան կատարել. եւ եթէ ուրեք կամիցի գնալ, պարտի տալ նմա զծիս, եթէ ունիցի. եւ եթէ ինքն եւս չունիցի՝ պարտի գտանել, եւ եթէ զծի ոչ կարասցէ գտանել՝ անձամբ պարտի առաջնորդել իցանկացեալ տեղին:

Հիւրն որքան եւ կացցէ՝ պարտին պատուել զնա եւ կերակրել ըստ կարողութեան իւրեանց, եւ ինմանէ ոչ հեռանալ:

Յառաջ քան զհացկերոյն սովորութիւն ունին ջուր արկանել, զծեռս լուանալ, եւ ապա բորրին զսեղանատախտական, զոր կոչեն յիւրեանց լեզու *անը*, զոր բարդեալ համարին իբառիցս *այ*, որ նշանակէ ձեռք, եւ *նը*՝ որ նշանակէ աչք, իբր զի աչք ինա հային, եւ ձեռք անտի առնուն զկերակուր:

Իտեղի հացի դնեն իվերայ սեղանատախտակին կերակրեղէն ինչ թանձր, զոր կոչեն *փասսա*: Կերակուրք նոցա լինին իմոյ պատրաստեալք: Դնեն խեղանն նաեւ զաղաջուր կամ զմածուն աղած: Վասն հիւրոյն պատուելի լինի՝ եթէ զենցեն զոչխար, եւ խարշեսցեն զայն ողջ, եւ այնպէս իվերայ սեղանատախտակին եղեալ բերցեն առ յարգելի հիւրն. զայս կերակուր կոչեն *սրո*, իսկ հասարակ ջերքեզք կոչեն *սրոնդազ*: Երկրորդ յարգելի կերակուր նոցա է *ֆեքլեպժ*, որ է միս հաւու խորովեալ յիւղ եւ համեմեալ սոխով եւ պղպեղիւ: Բաց իսոցունց ունին եւ զայլ բազմատեսակ կերակուրս, զորս բերեն մի մի իվերայ սեղանատախտակին:

Հիւրն միայն պարտի բազմիւ խեղան, եւ ոչ ոք յընտանեաց համարձակի ձաշել ընդ նմա, բայց միայն եթէ իցեն այլ հիւրք հաւասարք նմա. իսկ հիւրոցն այնոցիկ չէ արժան ընդ նմա ուտել, այլ կանգնեալ յոտին սպասէ իւրաքանչիւրն՝ մինչեւ նա կերիցէ, եւ ապա նմա բերեն զկերակուրս, եւ այսպէս կարգաւ ամենեքեան վայելեն իկերակրոցն:

Սիրոյ նշան է եթէ հիւրն զպատառ մի փատա եւ կոտորակ մի միս շնորհեսցէ ծառայիցն. եւ ինքն հիւրն պարտի անպատճառ ձաշակել յամենայն կերակրոց զորս բերեն. իսկ տէր տանն որիշ արտաքոյ եւ իծածուկ ուտէ: Այնքան յարգոյ է առ նոսա հիւրն՝ զի բնաւ ոչ կարեն եւ ոչ կամին հրաժարել ընդունելոյ զնա, եւ եթէ աղքատ եւս իցէ՝ հնարս հնարի յարգել զհիւրն հիւր. մինչեւ ցօր զնալոյն պատուէ կերակրովք, եւ անվրնաս պահպանէ զպարկս նորա:

Սակայն յայսմանէ յառաջ եկեալ է իջերքեզս վատ սովորութիւն մի. քանզի եթէ վէճ ինչպատահեսցի իմէջ ոմանց, եւ եթէ մին զմինն սպանցէ եւ փախուցեալ անկանիցի իտուն ո՛յր եւ իցէ, զերծանի. եւ եթէ ազգականք եւ բարեկամք ըսպանելոյն կամիցին զվրէժ մահուանն առնուլ, ոչ կարեն. քանզի այրն՝ յորոյ տունն փախեալ եւ անկաւ մեղուցեալն՝ ոչ թոյլ տայ. այլ փրկէ ըզնա, եւ կամ զգին արեանն վճարէ եւ կամ հաշտեցուցանէ զնոսա մինչ ցվճարել տուժին. եւ եթէ տանուտէրն յոր ապաւինեցաւ եւ յանցաւորն չունիցին կարողութիւն հատուցանելոյ զվճուեալ գին արեանն, յայնժամ տանուտէրն այն պարտաւորի տալ զյանցաւորն իծեռս տեառն արեան՝ որ զինչ եւ կամիցի առնել ընդ նա, սպանանել, խեղդել իջուր եւ կամ ծառայեցուցանել:

ՀԱՆԴԷՍ ՕԾԻԱՆ

ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՆ ՎԱՆԻՅ ՍՐԲՈՅ ԽԱԶԻՆ

Ո Ր Ի Ն Ո Ր Ն Ն Ա Խ Ի Ջ Ե Ի Ա Ն

Խրիմու Հայերը Քրիստոսի 1777 բուականն Նախիջեւան փոխադրելու ժամանակ քեպտեա շատ նեղութիւն ու անտանկի չարջարանք քաշեցին, բայց քանի մի պատուաւոր եւ ազգասեր անձանց ձեռք Ռուսաց Կատարինէ Բրազուսիէն՝ Ազախու մօտ Տօն գետոյն եզերքը իւրեանց բնակութիւնը հաստատելու համար՝ փառաւոր եւ հաստատուն պարգեւագիր ընդունեցան: Այն գեղեցիկ պարգեւագրոյն իրախուսանօքը քիչ ժամանակի մէջ մեծամեծ շի-

նուածքներ եւ այլ ներքին բարեկարգութիւններ ընկելով, մոռացան իրենց քաշած դառն վշտերը, եւ հետ զնետե պերճացան քէ իրենց ազգանուէր ձեռնտուութեամբը եւ քէ աւանաւոր հայրենասեր անձանց օգնականութեամբն ու ջանասեր հոգատարութեամբը, որ զոգցես իրենց կեանքը զօհելու ջափ ձեռք զարկած են հոյակապ շինուածքներ ու հարկաւոր եւ պիտանի զարդիւր կանգնել քաղաքիս փառաւորութեան եւ մեր նախնի Հայկազանց յաւերժական յի-